

A „nap levő” szerkezet a cseremiszbén

1. SIMONYI-tól (NyF. XLVII, 1, vö. Nyr. XXXVI, 97) napjainkig sokan foglalkoztak azokkal az ősinek vallott igenévi szerkezetekkel, melyekben az *igenév a létige származéka*.

Az *uráli* nyelvek közül a *nap levő*-nek megfelelő igenévi szerkezet kimutatható mindhárom *ugor* nyelvből. Ismeretes volt a magyarban, használatos a vogulban, osztjákban (SIMONYI i. h.; SZILASI: NyK. XXVI, 141, 156; KERTÉSZ: FgrF. XVII, 93, NyK. XLIII, 86, 93; SCHÜTZ J. NyK. XI, 55; SARKADI NAGY J.: NyK. XLII, 274; KLEMM: Pannonhalmi. Évk. 1915–1916. 173, TörtMondt. 403; BEKE: Nyr. XLI, 286; PAIS: MNy. XVIII, 95, NyK. LX, 135; HÁMORI ANTÓNIA: MNy. L, 420) és megvan a *nyenyec-szamojéd*ban is (N. SEBESTYÉN IRÉN: Pais-Eml. 638, vö. ALH. IX, 40).

Már SIMONYI is megemlíti, hogy hasonló szerkezet található a törökségben (NyF. XLVII, 2, Nyr. XLV, 407), de főként FOKOS az, aki az urál-altaji nyelvek közös ősi sajátosságai között, mint e nyelvek egyik legfontosabb mondattani egyezéseként tartja számon (Nyr. LXIV, 55, vö. FUF. XXIV, 316, Nyr. LXVIII, 43, FgrTörtMt. 12, Rolle der Syntax 97).

Legutóbb Sz. KISPÁL MAGDOLNA A vogul igenév mondattana c. monográfiájában (Budapest, 1966. 57–61, 119–130) foglalja össze a sokat vitatott szerkezettel kapcsolatos véleményeket és fejti ki az eddigiektől eltérő, de e szerkezet talán legmeggyőzőbb magyarzatát is (i. h. 124–130).

2. Eddig tehát a finnugor nyelveknek csak az ugor ágából sikerült a *nap levő*-vel megegyező szerkezeteket kimutatni, pedig a finn-permi ágba tartozó c s e r e m i s z b e n is megtalálható, bár ma már nagyon ritkán. Az említett nyelvekhez hasonlóan itt is a létigének (-še, -šə, -šə) part. praes. képzős származéka szerepel utótagként.

Az 1956-ban Moszkvában kiadott Мари́йско-русский словарь-ban bár, mint a nyelvre jellemző, idiomatikus kifejezésként van jelölve, csak két adatot találtam: а) ава́ лүүше а) 'мáчеха' [mostoha anyja]; б) 'свекрoвь' [anyós, a férj anyja] (i. h. 11), és а) авá лүүше а) отчим'; [mostoha apa], б) 'свёкоп' [após, a férj apja] (i. h. 38). Szó szerinti jelentése: *anya levő, apa levő*.

BEKE ÖDÖNNEK ötvenévvvel ezelőtt gyűjtött, s ma már szinte nyelvemléknek számító kéziratos nyelvjárási szótárában is előfordul néhány az előbbiekkal azonos vagy hasonló jelentésű igenévi szerkezet.¹

Az alábbiakban idézem az összes, erre a szerkezetre található példákat:

¹ Itt kívánom megjegyezni, hogy sem más gyűjtőknél, sem a BEREZKI által legfrissebben lejegyzett cseremiszi szövegekben (NyK. LXV, 49) ez a típusú igenévi szerkezet már nem fordul elő.

a) Az igenév és bővítménye is alapalakban áll:

MM. *ko-t liše kinde šu-lmo γō-dēm puduryā* 'a száraz kenyér [tkp. száraz levő] vágáskor morzsalódik', Č. *ase omne liše iāt tay-a-k šösle-n kiü* 'az a ló levő (lóvá változott) ördög csak úgy fekszik nyögve', MK. *aβā liša (batèmin aβāžā)* 'anyós (feleségem anyja)', M. MM. *akā liše* 'sógornő', M. MM. *aťšā liše*, MK. *atā liša*, JT. *atā liše*, UJ. *aťšā liše* '1) atya; 2) após', Č. *batō liše ozakla-n kašāla-n kājāš* 'az asszony legényemberhez ment férjhez', P. *βēsāže mane-š*: „*batē liše k'indā γēške-n ò mo:što mo?*” 'más mondja: „az asszony nem tud kenyeret sütni?” MK. *deŋga liša*, UJ. *jēnga liše* 'ángy', MK. *mi-n paša-m o-m li:šta*, *deŋga liša kalašā* 'én nem dolgozom, ángyom elmondja [férjének]', M. MM. *izā liše* 'sógor, a férj bátyja', CK. *oño liše*, JT. *ò-no li-še*, USj. Č. ČN. *ò-nā li-šā* 'a) após, ipa; b) mostoha após', CK. *oño liše tole-š djuia-š pařemla-n* 'a mostohaapá(m) inni jön ünnepkor', UJ. *pō-rž liše*, JT. *pō-ržō li-še* 'jövendőbeli fiatalabb sógor', Č. *ŋ-dnr liše* 'mostoha leány, fogadott leány'.

b) Az igenév személyragos:

Sg. lpx.:

JT. *aβa li-šem tō-lān* 'mostohaanyám jött', M. *akā liše-m kole-n* 'a néném meghalt', JT. *atā li-šem* 'mostohaapám' M. *aťšā liše-m kājāš* 'atyám elment', UJ. *bate liše-m unalā kaje-n* 'a feleségem vendégségbe ment', MK. *izā liše-m* 'sógornő (tkp. bátya levőm, felségem bátyja)', JT. *ko-kā li-šem tō-lān* 'mostoha nagynéném jött', UJ. *koťšā liše-m kaje-n paza-rš* 'nagyapám a vásárra ment', JT. *ò-no lišem tō-lān* 'mostohaipam jött'.

Sg. 2px.:

UJ. *aβa liše-t kole-n* 'anyósod meghalt', M. *aβā liše-t mo-što?* 'hol van anyád?' JT. *atā li-šet tō-lān* 'apósod jött', UJ. *aťšā liše-t tō-lān* 'apósod jött' M. *izā liše-t mošto?* 'bátyád hol van?', *izā liše-t kūtūš* 'bátyád parancsolta', UJ. *jēnga liše-t djuia-š kaje-n* 'ángyod inni ment' USj. *pazā-rāšt užē-š: kù-dā mane-š, ò-nā liše-t?* 'a vásáron meglát, mondja: melyik az apósod?'

Sg. 3px.

MM. *marla-n tolēš-a-t pa-rāžēm mari-izēn aťšāže, aβāže lije-š βātāžla-n aťšā lišāže, aβā liše(?)* 'férjhez megy és azután a férje atyja, anyja felesége apósa, anyósa lesz', MM. *izāže βātēm nalē-š tū-šōlāžlā-n lije-š. deŋgā lišāže* 'a bátyja megházasodik és a felesége öccsének ánya lesz'.

c) Az igenév személyragos + -m acc.³

MM. *izā-ŋ li-šāžēm koltā: ūdūr dōda-š* 'bátyját elküldi a leányt megkérni'.

d) Igenév + px + -letš abl. rag:⁴

M. *aťšā lišēmle-tš dō-t!* 'atyámtól kérdezd!'

e) Az előtag birtokos személyragos:

Č. *eryām liše (eryā βel)* 'mostohafiam', ČN. *kū-γām li-še (ŋdn-ryn aβāžēm manā-m)* 'anyósom (a leány anyját mondom)', CK. *nū-dēm liše tole-š* 'jön a mostohasógornóm', Č. *ò-nām liše tole-š* 'mostohapósom jön', ČN. *ŋ-dnr-ryn*

^{3, 4} A tárgyrag és a -letš abl. rag általában a személyragok után állnak (BEKE, CserNyvvt. 180).

ałšá:žam ò-nám liše mana'm 'a leány apját apósomnak mondom', Č. *ndyrem liše tole-š* 'mostohalányom jön'.

f) Az előtag essivusragos:

Č. *óna'n liše ò-náž dek djužá-š kajá: paire'm kò:đam* 'mostohaapósához (?) megy nni ünnepkor'.

3. Ha megnézzük a közölt adatokat, a következőket állapíthatjuk meg:

Az igenévi szerkezetek előtagja tartalmi szempontból állapotot, (kettő kivételével [a] első és második mondat] nemre és korra⁵ vonatkozó családi állapotot, rokonsági kapcsolatot) jelentő névszók, mely névszók mellett az igenévnek az a funkciója, hogy kiemelje az előtte álló névszó jelentésének a múlthoz viszonyított, jelenlegi állapotát. Annak ismeretében, hogy a cseremisiz jelen idejű melléknévi igenév képzője jelölheti a befejezett cselekvést is (BEKE, CserNyvt. 137) értelmezhetjük a fenti szerkezetek jelentéstartalmát a következőképpen is pl. MM. *koř liše kinde šu'lmø yo:đam puduryá* = a már megszáradt, szárazzá lett → a száraz állapotban levő → a száraz kenyér morzsálódik vágáskor, M. *aká: liše* = aki sógornó lett → sógornó, Č. *ndyrem liše* = aki mostohalány lett → mostohalány stb.

Hasonlóan a vogulban: *ányин алне saw nekem* 'ángyi állapotban levő sok nőcském' (VNGy. IV, 184), = aki ángy lett, *mir-küseji' alne čum* 'nép gazdájául levő ember' (VNGy. IV, 337) = aki a nép gazdája lett (l. még KERTÉSZ: i. h., Sz. KISPÁL M.: i. h.).

Sz. KISPÁL M. a vogul és magyar létigenes szerkezetek eredetével kapcsolatban elsőként állapítja meg a létigenév nyomatékosító, kiemelő szerepét, mely „... erősen kiemeli a főnévben megnevezett állapotbeli tulajdonság meglétét...” A létigenévnek ezt a funkcióját, mint „kezdetelegesebb kategóriát” történeti szempontból elsődlegesnek tartja (i. h. 128, 130).

Így értelmezhetjük SIMONYI és FOKOS altaji nyelvekből idézett létigenes szerkezeteit is: oszm. *adž olan* 'az éhes levő', *hājin olan* 'gonosz levő' = az, aki éhes lett → éhes, az, aki gonosz lett → gonosz, (SIMONYI Nyr. XLV, 407), *er olan mejdana čiksin* 'a férfi levő küzdőterre menjen' = az aki már férfitvé lett → aki férfi, csuv. *kam kōdžža polagan* (imperf.), *jal-poš pōlne* 'aki pásztor (levő), az a falu feje lett', katsch. *adam polyan qar' adym, idžam polyan qar' adym* 'du schwarzes Pferd, das mir Vater war, du schwarzes Pferd, das mir Mutter var' (l. még FOKOS: Nyr. LXIV, 55, Rolle der Syntax 97).

Az ugor, számojéd és altaji megfelelőikkel ellentétben:

a) a cseremisiz létigenévhez személyrag és esetrag is járulhat,

b) előfordul az igenév önmagában, előtag nélkül is: pl. Č. *liše orža: kožve- šoktā* 'az érett rozs zörög' = azaz, az a rozs zörög, amelyik az érés folyamatából eljutott az érettség állapotába, UP. *li-šš ki-ndē, ruža* 'érett gabona, rozs', JT. *li-še kartò'pka* 'érett krumpli' stb.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy hasonlóan a magyarhoz a cseremisiz nyelvből is — néhány megkövesedett s ma már talán archaikusnak ható és ezért ritkán használt kifejezés kivételével — kivesztek a *nap levő* féle igenévi szerkezetek, illetve az eltűnés végső stádiumában vannak.

M. VELENYÁK ZSÓFIA

⁵ KERTÉSZ (NyK. XLIII, 3, 6, 8, 12) a kornak és a nemnek főnévvel való jelölését finnugor sajtáságnak tartja.

**Die Entsprechung der ungarischen Konstruktion *nap levő*
'der Sonne ähnlich, gleich' [eig. „Sonne-seiend”]
im Tscheremissischen**

Der Verfasser weist die Partizipialkonstruktion vom Typ ung. *nap-levő*, die bisher nur aus dem ungarischen Zweig und dem Samojedischen bekannt war, auch im Tscheremissischen nach. Als zweites Glied der Konstruktion tritt im Tscheremissischen die Ableitung des Existenzverbs mit dem Suffix *-še, -šə, -šā* des Part. Praes. auf. Vgl. z. B. *Č ŋ' dŋr* *šše* 'Stieftochter, an Kindes statt angenommenes Mädchen'. Die wörtliche Bedeutung ist: 'leány levő; „Tochter-seiend”'. Der Verfasser führt Beispiele aus dem handschriftlichen lexikalischen Material von Ödön Beke in folgender Gruppierung an:

- a) Sowohl das Partizip, als auch seine Ergänzung stehen in Grundform;
- b) Das Partizip nimmt eine Personalendung an;
- c) Das Partizip nimmt eine Personalendung + die Akkusativendung *-m* an;
- d) Partizip + Px + Ablativendung *-letš*;
- e) Das erste Glied ist mit einer Possessivendung versehen;
- f) Das erste Glied ist mit einer Essivendung versehen.

Auf Grund der Beispiele kann es festgestellt werden, daß das erste Glied des Partizipialgefüges im allgemeinen ein Nomen ist, das einen Zustand ausdrückt, und daß die Funktion des Partizips ist, die temporalen Verhältnisse zum Ausdruck zu bringen.

Indem der Verfasser die tscheremissische Partizipialkonstruktion mit den ugrischen, samojedischen und altaischen Entsprechungen vergleicht, stellt er die folgenden abweichenden Eigenheiten im Tscheremissischen fest:

- a) Dem Existenzverb können sich auch Personal- und Kasusendungen anschließen.
- b) Das Partizip kommt auch selbständig, ohne das erste Glied vor.

Die Konstruktion kann im Tscheremissischen nur mehr in ihren Resten nachgewiesen werden.

ZSÓFIA M. VELENYÁK